

Трагедія Березнівських євреїв. Серпень 1942-го

Перші відомості про єврейську громаду в Березно відносяться до другої половини XVII ст. У 1765 р. за офіційним переписом у Березно налічувалося 267 євреїв. У 1847 р. в місті жило вже 1287 євреїв, а 1897-го їхня кількість становила 2765 осіб (у той час як православних лише 1200).

На поч. XX ст. євреї складали 70 % населення Березного. Вони відрізнялися своїм національним одягом, зачісками, нерідко східним типом обличчя і мовою із гаркавим «р». Євреї були сердечними сусідами, від них ніхто не зазнавав кривди. Вони знали, що деякі імена українці називали по-своєму: Мошко, Юдко, Йосько, Гершко. В економіці краю деякі професії вважалися «єврейськими». Цеглу, вапно, цемент виробляли лише євреї. У місті вони облаштовували вулиці, виробляли кінську зброю. Професії кравців, шевців, столярів, малярів, мулярів, бляхарів були переважно за ними. Олійні, круподерні та, частково, млини теж належали євреям. У місті євреї були власниками майже всіх торгових установ, готелів і складів. Напевне те, що найбільше відрізняє Березне від інших поліських містечок, це збережена єврейська містечкова забудова — одноповерхові глинобитні та цегляні будинки з дерев'яними ганками. Це — будинки євреїв-ремісників і торговців, які становили більшість мешканців невеликих містечок. Єврейські будинки через дорожнечу землі в центрі розташовувалися торцем до вулиці. У їхній фасадній частині зазвичай містилися крамнички або майстерні. Коли діти одружувалися, до будинку прибудовували нові кімнати і будівля продовжувалася вглиб ділянки.

Відмінною рисою містечкового будинку є високий чотирихилий бляшаний дах, що візуально займає більше половини всієї споруди. Ознайомившись з Єврейською



Єврейська молодь, 1939 р.

енциклопедією 1909 р. видання дізнаємося, що в м. Березноє Волинської губернії в 1927 р. говорять, що в Березному було 2900 міщан (жителів, які не мали земельних наділів), з них євреїв — 93 %, поляків — 4,3 %, українців — 1,3 %, чехів — 0,6 %. У Березному була одна з найбільших і найміцніших єврейських общин на Волині. Вона мала, як і повсюдно в Польщі, закритий характер. Головні чинники єврейської могутності — іудейська віра і пов'язана з нею релігійна організація, що мала назву «релігійна гміна». Євреї в Березно мали орган самоуправління — кагал (затверджений у XVIII ст.), а в 20-30 рр. ХХ ст. — єврейську гміну. Єврейська громада утримували синагоги, навчальні заклади, цвинтар, притулки. Великою була частка євреїв в Березнівському магістраті. За матеріалами Державного архіву Рівненської області в 1928 р. з 21 лавника Березнівської міської ради і магістрату 17 були євреями. У місті було 3 синагоги і 2 приватні єврейські школи. Коли Німеччина напала на Польщу і почалася найтрагічніша за всю історію людства війна, до нас потягнулися біженці. Кількість єврейського населення в краї почала зростати, а їхніми основними заняттями були торгівля, ремесло, транспортні перевезення. Чимало євреїв було серед учителів і медиків. Тож єврейська громада Березного напередодні війни грала вагомую роль у соціально-економічному розвитку містечка.

Наступ німецько-нацистських військ 22 червня 1941 р. був дуже стрімким. 28 червня 1941 р. було окуповане Рівне, яке невдовзі стало центром рейхскомісаріату «Україна», що прискорило ліквідацію євреїв. Березне німецькі війська зайняли 6 липня 1941 р. Свідки тих подій згадують, що німці їхали мотоциклами, а перші розвідники з'явилися зі сторони Кам'янки на велосипедах. Хоча хлібом-сіллю їх ніхто не зустрічав (щоправда, молодь подекуди кидала букети квітів), націоналістичні сили містечка з радістю сприйняли таку новину. І це не дивно, зважаючи на ту політику, яку проводили більшовики. Та й пересічні люди спочатку не відчували ніякої агресії з боку солдат. Люди виходили з хат, з цікавістю дивилися на «нових визволителів». Дехто на їхні прохання виносив хліб, яйця, а взамін німці давали цукор, цукерки, мило... Незабаром з'явилися і атрибути нового порядку: жандармерія, гестапо, управа. Спочатку окупанти не дозволяли собі сваволі чи знущань над населенням. Багато хто вірив, що високоосвічений європейський народ справді визволяє від московських азіатів-окупантів. Це була поширена думка в колах українців. Але пройшло небагато часу, і німці загосподарювали по-своєму.

Місцевих людей почали набирати у поліцію. Дехто з українців записались у поліцію на хвилі піднесення. Окупаційна влада лояльно ставилась до них: дозволили жовто-голубі нарукавні пов'язки, тризуби, навіть жовто-сині прапори. Уже на початку серпня в Березнівській поліції працювало до сотні чоловік. Це вже потім німці прапори зняли і в поліції залишилося небагато націоналістів. Комендантом Березного був німецький офіцер Франц Гаммер, а комендантом поліції — березнівчанин Іван Горковець. Зауважимо, що чимало поляків та українців в органах окупаційної влади займали керівні посади.

Більшість місцевих жителів під німецькою окупацією зайняла пасивну позицію, їхнім головним завданням було вижити. Хоча це не знімає питання про участь окремих українців у воєнних злочинах періоду Другої світової війни. Термін «українська поліція» як і «українська адміністрація» мав умовний характер — вона була



Курси крою та шиття. 1920-ті роки

українською за територією діяльності, а не за національним складом. «Українська поліція» складалась не лише з українців, а також із поляків, росіян, чехів тощо. Німці розглядали місцеву поліцію як допоміжну силу, яка дасть змогу «економити дорогоцінну германську кров» і буде виконувати брудну роботу. Вони відводили своїм поплічникам роль «двірників». До того ж ОУН обох напрямів заохочувала своїх людей до роботи в німецькій адміністрації, сподіваючись через таку співпрацю мати вплив на розвиток подій.

Про ставлення нацистів до євреїв у часи війни знають усі. Не була винятком і ситуація в Березному, де більшість жителів були саме євреї. У ті далекі часи війни наше маленьке містечко причаїлось у моторошному чеканні чогось страшного. Гестапівці прийшли в місто, де жило близько чотирьох тисяч єврейського населення. З міста та району було зібрано багато євреїв. Із початком окупації міста все життя євреїв суворо регламентувалося. Наказом окружного гебітскомісара Вернера Беєра від 17 вересня 1941 р. все єврейське населення зобов'язувалося носити спеціальний знак у формі жовтого кола, що відрізняв би їх від інших. Якщо єврей виходив на вулицю без цього знака, йому загрожувала смерть. Водночас були підготовлені документи щодо торгівлі в місті, оскільки більшість у цій сфері діяльності припадала саме на євреїв. Ці дрібні підприємства повинні були позначатися спеціальною вивіскою «Жидівське підприємство». Жителька Березного Бернацька Ольга Василівна, 1925 р. н., згадує, що євреїв змушували носити позначки на спині. Якщо «мічена» людина буде втікати, її повинна була поцілити прямо в серце німецька куля. Також від 8 год. вечора до 7 год. ранку євреям заборонялося виходити на вулицю, у разі невиконання — розстріл.

У подальшому оголошуються ще більш жорсткі розпорядження. За наказом районного коменданта народної міліції (поліцейські органи, створені нацистами

на окупованій території) міста Березно (2, 44) дізнаємось, що всім євреям без дозволу гебітскомісара (гебіткомісаріат знаходився в той час у Костополі) заборонялося залишати місце постійного перебування, з їхніх господарств конфісковують усі речі з кольорових металів, усе рільниче знаряддя, анулюється вся їх земельна власність. «Належить списати всю жидівську земельну власність. Немає мови про самостійне жидівське господарювання в будучності. Картки перемолу не можуть бути видані жидам», — йдеться в циркулярі окупаційної влади. Суворо заборонялось укладання шлюбів із євреями. Євреям навіть забороняли користуватися послугами пошти. До початку 1942 року наказали переписати все єврейське майно. По суті, євреям не залишалося жодної можливості для приватного господарювання. За невиконання вищеназваних наказів винні карались судом воєнного часу (7, 18). Однією з перших постанов німецьких загарбників на всіх окупованих територіях стало положення про обов'язкову реєстрацію євреїв. Ці розпорядження були, образно кажучи, прелюдією до страшної екзекуції, яку незабаром вчинили нацисти над мирним населенням. Наступний крок — їхня повна ізоляція від неєврейського населення. Для спрощення «вирішення єврейського питання» нацисти створили місце їх компактного проживання — гетто*. За розповідями очевидців гетто в Березному було облаштоване 6 жовтня 1941 р. у центрі міста, в районі теперішнього провулку Вишневий, і займало велику територію (тепер це територія нинішнього ринку та лицею-інтернату). Його обгородили колючим дротом під напругою. Зроблено це було більше для залякування, ніж для того, щоб когось убити. Там, за колючим дротом, багато днів дорослі, діти і старі люди тер-



Столярна майстерня М. Клеймана. 30-ті рр. XX ст.

* Гетто — територія для ізольованого проживання меншин, яких дискримінують за національною, расовою або релігійною ознакою.

пляче чекали своєї подальшої долі, яка згодом виявилась для них трагічною...

У гетто було зібрано близько 4 тис. березнівських євреїв. Тут панував жорсткий режим: місце суворо охоронялося міліцією. Не дозволялося ввозити харчі, був спровокований штучний голод. Німці користувалися з цього і за найменші поступки євреям отримували від них дорогоцінності, золото. Та пройшло кілька місяців і відбулися страшні й трагічні події...

За словами очевидців, у колоні, яку окупанти вели у напрямку до теперішнього дендропарку було понад трьох тисяч людей... Зі страхом і безнадією в очах, замучені, голодні, вони йшли від малого до старого в тій колоні смертників, знаючи, що не повернуться уже ніколи. Важко уявити розпач матерів, які несли своїх заплаканих діточок на руках і відчайдушно шукали очима знайомих, щоб хоч якось врятувати своїх крихіток. Свідки тих страшних подій згадують, що попереду колони йшов равін і в очах цих людей, приречених на смерть, застигла якась неприродна для такої ситуації покірність і приреченість. Вони не виявляли ніякого супротиву і протесту своїм катам, бажання уникнути фатальної миті. Підтвердженням цьому була зовсім малочисельна охорона з числа німців та місцевих поліцаїв, яких така маса людей, за невеликих втрат, могла б обеззброїти та ліквідувати. Але учасники колони смерті збайдужіло брели до місця страти, лише інколи линув розпачливий дитячий плач, тоді дорослі, як могли, заспокоювали дітей...».

Свідок тих подій, Доцик Іван Овсійович, 1934 р. н., згадував: «У той час мені виповнювався восьмий рік, тож добре пам'ятаю ті два трагічних дні, адже наша колишня хата була неподалік від місця страти євреїв. Тому я з острахом, але здалеку спостерігав за тим, що відбувалось тоді. Напередодні розстрілу на околицю Березного німці привезли групу євреїв, які власноруч копали собі і своїм соплемісникам могили — великі траншеї...».

Жителька Березного Бернацька Ольга, 1925 р. н., свідчила: «Молодь мого віку німці змушували копати (а потім закопувати) ями для євреїв. Їх приводили партіями, роздягали, забирали речі. Коли євреїв вели колоною по теперішній вулиці Київській вони кричали до українців — «нами розчиняють, а вами будуть місить», деякі викидали речі за гетто, українцям, щоб німцям не дістались».

Свідки розповідали, що біля свіжовикопаних ям євреїв роздягали, ставили по десять чоловік на їх край і методично розстрілювали з автоматів. Німці практикували й інші способи вбивства — людей примушували підходити до ям і стріляли їм у потилицю. Інших ставили перед ямою на коліна і вбивали або примушували бігти до ями, і коли людина наближалася до рову, в неї стріляли. Дехто намагався тікати, але це було неможливо — суцільний ланцюг охоронців оточував усю місцевість. Коли втікати намагалися цілими групами, німці кидали гранати. Це було масове вбивство, справді поставлене на потік. У місті й далеко за його околицями два дні було чути розпачливі крики приречених на смерть. Ольга Бернацька пам'ятає, що на свято Успіння Пресвятої Богородиці, 28 серпня, через три дні після трагедії, із присипаних землею ям виступала кров і далеко, аж на вулиці Шевченка, було чути трупний запах. У Березному пам'ятають Юхима Іоновича Шехета (його називали «Хайм»). Його з родиною розстріляли, але 17-річному Юхиму вдалося вночі пораненому вилізти з-під гори трупів і залишитися живим.



Учні єврейської школи, 30-ті рр. ХХ ст.

Роль місцевого неєврейського населення окупованих Німеччиною територій у процесі холокосту була неоднозначною. Десятки місцевих жителів служили в допоміжній поліції, брали участь в охороні гетто, конвоюванні євреїв до місця страти і в самих вбивствах. Дехто з місцевих жителів доносив окупантам, де переховуються євреї, привласнював собі майно убитих євреїв, вселявся в їх оселі. В Державному архіві Рівненської області знайдено свідчення мешканців Березного, серед них — представників єврейського населення, яким доля подарувала шанс залишитись живими. Вони називають прізвища і імена людей, які брали участь у знищенні євреїв в нашому місті. Щоб не збурювати громадську думку щодо них, а надто їх нащадків (відомо ж бо, що діти за батьків не відповідають), не називати мемо їх повних імен. Тим більше, що суд над ними не в нашій волі, а у волі Всевишнього.

Документи, які зберігаються в Державному архіві Рівненської області, переконливо свідчать про завчасну плановість знищення мирного єврейського населення, дозволяють відчуту ту атмосферу, в якій довелося жити цим людям, очікуючи «остаточного розв'язання єврейського питання».

Ось як згадувала події того дня Сапожнік Бруха Лівовна, 1896 р. н., жителька м. Березне: «24 серпня 1942 р. приїхало 8 німців, з якими було багато місцевих жителів, які оголосили населенню: 'Хто хоче получить* по 1 кг солі та 0,5 кг цукру — видавайте євреїв'. 25 серпня 1942 р. вони почали збирати єврейське населення, зганяли до підготовлених великих ям, де всіх підряд розстрілювали. У цей день вся моя сім'я переховувалась в підвалі і на цій же квартирі переховувалось 18 чоловік, яких німецька поліція, серед яких були К. Василь, К. Олександр, забрала і

* Тут і далі збережена автентична лексика тексту.

повела на розстріл, а моєї сім'ї не знайшли, потім ми ховались по селах району аж до визволення Березного. Із німецьких чиновників, які проводили вбивство людей, я знаю комісара Вінтера, замісника коменданта Раммера...».

Свідок тих подій Корицький Григорій Трохимович, 1888 р. н., житель м. Березне згадував: «У 1942 р. в серпні, числа не пам'ятаю, німецькі чиновники і поліція з місцевого населення, зігнала все населення м. Березне в «гетто», місце обгороджене колючим дротом, потім звідти виводили великими групами під конвоєм до приготовлених ям, де і розстрілювали. У цей час я був на вулиці і особисто бачив, як гнали велику групу чоловіків. Усього було знищено більше 3000 чоловіків. Із осіб, які проводили знищення єврейського населення, знаю коменданта Раммера, коменданта поліції Г. Івана та поліція Г. (ім'я не знаю)...».

Галайчук Мойсей Акімович, 1885 р. н., житель м. Березне: «... доповню, що з місцевих пам'ятаю колишнього помічника коменданта Віталія К., який був дуже жорстокий... Можу доповнити, що під час німецького терору німці і місцеві поліціяї, як, наприклад А. Сергій, вони, коли зганяли євреїв, то били їх жорстоко прикладами гвинтівок, по-звірськи себе поводили з ними...».

Резнік Тетяна Миколаївна, 1892 р. н., жителька м. Березне, яка довгий час після війни працювала лікарем-стоматологом згадувала: «25 серпня 1942 року мене забрали і повели в гетто, місце обгороджене колючою проволкою. В цей день комендант поліції Горковець Іван заховав мене в одному із будиночків «гетто», але потім жандарм і поліцейський мене знайшли і групою близько 40 чоловік о 7 годині вечора повели до ям, де розстрілювали єврейське населення, але по дорозі нас зустріли німці, які повертались від місця розстрілу і наказали повернути нас на ніч в поліцію. На другий день Горковець Іван вивів мене в парк, де я захова-лась під деревом в траві і пролежала там до вечора, а потім пішла в лікарню, де ховалась на горищі два дні, потім 28 серпня пішла за р. Случ у с. Лінчин, де ховалась два місяці, а потім пішла в партизанський загін і таким чином залишилася живою...».

Радіо Лазар Тимофієвич, 1884 р. н., житель Березного: «... доповню, що з осіб, які проводили вбивство євреїв знаю перекладача, поляка К. Віталія, який забирав золото і цінні речі в євреїв, а потім через декілька днів всіх цих євреїв розстрілював, які від нього відкуповувались за золото...».

Мазепа Іван Нарцизович, 1895 р. н., житель м. Березно: «...із людей, які проводили знищення євреїв я знаю коменданта поліції П. Сергія (загинув в 1943 р.), його помічника Г. Івана, поліцаїв Ч. Олександра, Ч. Зіновія, І. Івана, М. Володимира. Із німців знаю двох чиновників: Розенфельда і Гаммер. Найжорстокішим був перекладач К. Віталій...».

Ляуер Сара Іцковна, 1914 р. н., жителька Березно згадувала: «25 серпня 1942 р. з 4 години ранку поліція зганяла все єврейське населення під виглядом відправки на роботу. Тоді в нашій квартирі жило 35 чоловік. І коли поліція добивалась в квартиру, то всі люди, які були в нашій квартирі, заховались на горищі, а я, мій чоловік і дитина — у погріб під квартирою. Після цього поліція зламала двері в квартиру і забрала із горища всіх і повела на розстріл, а нас в погрібі не знайшли... На третій день, тобто 27 серпня, коли я з усією сім'єю була в погрібі, в квартиру прийшло

декілька чоловік, серед яких впізнала одного по голосу, він огородник, ім'я його Дорофій, в теперішній час він проживає в Березному, який говорив (27 серпня) тим, хто прийшов з ними, що в цьому будинку живе єврей з Варшави, він ще не вбитий і його необхідно знайти, але все-таки не знайшли, і тому ми залишились живими...».

Бейхель Йоха Лейбовна, 1913 р. н., жителька Березного: «24 серпня в м. Березно з м. Костополя приїхав комісар німецької жандармерії Рітнер, з ним було декілька солдат і поліцейських. 25 серпня в 5 год. ранку зайшов поліцейський з Березного Л. (імені не знаю), комендант поліції Г. і поліцейський Г., в цей час в нашому будинку жило 5 сімей, з яких нараховувалось 28 чоловік. Поліцейські наказали нам збиратись і йти до гетто (збірний єврейський пункт), потім будуть відправляти на роботу до Костополя, я зразу ж вискочила і побігла до схрону, по дорозі мене почали завертати поліцейський з Березно Є. Сергій, адвокат Х., інженер Г. і Р. (працівники міської управи), які охороняли вихід із гетто.... 26 серпня почали шукати єврейське населення по схронах. У цих пошуках брали участь поліцейські: К. Василь, К. Олександр і третій на ім'я Дорофій. У сусідньому схроні вони знайшли 18 чоловік єврейського населення, яких повели на розстріл. 27 серпня Дорофій забрав із погріба 2 сім'ї в кількості 5 чоловік, яких теж повели до гетто. Після масових розстрілів були спеціально створені загони поліцейських по виловлюванню єврейського населення...».

За свідченнями судово-медичної експертизи, яку було проведено в листопаді 1944 р. за дорученням Надзвичайної державної комісії з розслідування злочинів німецьких окупантів невдовзі після звільнення нашого міста: «на відстані 1,5 км від м. Березно комісія виявила 5 ям-могил, з яких: 3 ями-могили довжиною 50 м, шириною 4 м і глибиною 1,5 м (кожна); 2 ями довжиною 5 м, шириною 5 м і глибиною 2 м (кожна). При розкопці могил 50x4x1,5 м виявлено людські трупи дорослих чоловіків, жінок і підлітків до 14-15 років, жіночі трупи всі роздягнені догола і босі. Усі трупи лежать рядами в довжину ями на животі із зложеними на грудях руками і в декілька рядів по висоті ями, тобто ряд на ряд. Таким чином комісія вважає, що розстріл проводився в ямі, поклавши людей рядами. В одній із розкопаних ям-могил 5x5x2 м виявлено лише трупи дітей, які лежали в безпорядку. У більшості — це маленькі діти, всі трупи розклалися, залишків одягу не виявлено. Комісія вважає, що дітей теж роздягали і в присутності матерів кидали в яму і розстрілювали. Всього в 5 вказаних ямах-могилах за неточними даними 25 серпня 1942 р. німецькі окупанти розстріляли 3680 жителів Березного, в основному єврейського населення...».

30 листопада 1944 р. Березнівська прокуратура розглянула матеріали справи про німецько-фашистські звірства, опитала свідків і винесла заключення по справі німецько-нацистських звірств на території Березнівського району. На основі свідчень і доказів, було винесено рішення притягнути до кримінальної відповідальності винних в розстрілах євреїв таких осіб: коменданта Березно Франца Гаммера, чиновника комендатури німця Розенфельда, коменданта поліції Г. Івана, перекладача К. Віталія, поліцейських: Ч. Зіновія і Ч. Олександра, І. Івана, М. Володимира, В. Хому, жандарма Л. Федора, старосту Ярининської сільуправи — З. Не-

стора. Хоча, багато свідків розповідають, що комендант поліції Горковець Іван часто рятував євреїв або попереджав про облави.

Відзначимо, що чимало місцевих жителів-неєвреїв рятували євреїв, ризикуючи свободою і життям своїх родин. Свідки розповідали, що багато українців співчували євреям і під час їхнього перебування в гетто допомагали вижити: приносили таку-сяку їжу, деякі речі, наражаючи себе і рідних на смертельну небезпеку. Чимало українських родин переховували євреїв, яким вдалося уникнути масового знищення. Так вчинила й родина Доцика Овсія і Ярини. Їхній син Іван згадував: «Після тієї страшної події серед ночі в нашу оселю постукали, коли батько відчинив двері, то побачив свого давнього знайомого аптекаря Більдеса із сім'єю. На нього благально дивились чоловік, жінка з немовлям і двома неповнолітніми дітьми. Аптекар в розпачі прохав врятувати їхнє сімейство. Тиждень родина Доциків переховувала цю сім'ю у підсобному приміщенні, хоча це було вкрай ризиковано і небезпечно. Адже нацисти страчували українські сім'ї, які надавали прихисток євреям, що шукали порятунку». Ситуацію ускладнювало і те, що хата Доциків стояла за якихось 100 м від німецької казарми, розташованої в приміщенні нинішньої гімназії. Найстрашнішою загрозою було те, що гестаповець Кароль щодня приводив до оселі Доциків двох здоровенних вівчарок, яких мати під страхом смерті повинна була напоїти свіжим молоком, відриваючи чи не єдиний харч від своїх трьох неповнолітніх дітей. Враховуючи таку смертельну небезпеку, вдячний за притулок аптекар попросив господаря будинку відправити їх за межі міста, щоб врятувати від загибелі. Овсій Доцик запряг у підводу коней, прикрив нещасних сіном і потай від німців вночі вивіз Більдерів на один із прилеглих хуторів. На жаль, як згодом довідалися Доцики, цю єврейську родину нацисти таки впіймали і розстріляли.

Ольга Бернацька згадує, що через декілька днів після трагедії вона з батьком в себе біля клуні (клуня знаходилась неподалік нинішнього автовокзалу, хоча родина жила на теперішній вулиці Шевченка) помітили єврейських дітей, які ховались від смерті (хлопчик і дві дівчинки), вночі вони їм показали дорогу на Білку (до лісу). Правда ні імені, ні прізвища не запитували. І не знає чи залишились ті підлітки тоді живими. Потім, правда, десь в 70-х роках минулого століття їй переказували люди, які побудувались в районі автовокзалу (там, де була їхня клуня), що їх розшукував якийсь немісцевий єврей, розпитував чи не знають вони, де живуть ті люди, які колись тут жили... Він не знав ні імені, ні прізвища своїх рятувальників... Шабатюк Сергій Михайлович, 1935 р.н., розповідав, що по вулиці Буховича теж жили українські родини, які рятували євреїв.

Великі єврейські могили жертв нацизму є також у Сосновому. За роки окупації там було розстріляно близько 3000 євреїв. Наприкінці 60-х років на місці розстрілу євреїв в Березному почали знаходити викопані людські рештки (черепа, кістки). З'ясувалось, що знайшлись мародери, які шукали єврейські цінності (золоті зуби чи прикраси). Щоб припинити варварство було вирішено на місці захоронення розбити дендрологічний парк... На місці масового розстрілу наприкінці 80-х років було встановлено пам'ятний знак. Ті, хто вцілів, або ті, чиї родичі спочивають там вічним сном, приїжджають відвідати це страшне і водночас святе для них місце.

Були знищені не тільки люди — була знищена унікальна місцева єврейська культура, знищена пам'ять про те, що вона століттями була невід'ємною частиною культури нашого міста й краю. У людській пам'яті стерлося багато що з тогочасних подій. На превеликий чаль, вже майже не залишилося живих свідків, і на сьогоднішній день ця тема є ще недостатньо дослідженою.

В статті використано матеріали наступних архівних справ:

1. ДАРО, ф.Р-30, оп.2, спр.83, арк.10-12.
2. ДАРО, ф.-328.оп.1,спр.1139, арк 44
3. Книга Скорботи України: Рівненська область: У 6 т.-Рівне:ППФ «Волинські обереги», 2002.-Т.1.Березнівський, Володимирецький,Гощанський і Дубенський райони.-с.219
4. Еврейская Энциклопедия. Свод знаний о еврействе и его культуре в прошлом и настоящем. Т 2. Санкт-Петербург.-1909.-59с.
5. Волынские губернские ведомости.-1866.-№48.
6. Гон М.Голокост на Рівненщини (Документи і матеріали).-Дніпропетровськ:Центр «Ткума»; Запоріжжя:Прем'єр.2004.-120 с.
7. Державний архів Житомирської області, ф.107,оп.1, спр.567, арк.7
8. Жиди//Енциклопедія українознавства.Словникова частина/гол.ред. В.Кубійович.-Львів,1993.-Т.2.-с.670-680.
9. Хонигсман Я.С., Найман А.Я.Евреи Украины.-Ч.1.-К.,1992.-158 с.
10. Архів Березнівського районного краєзнавчого музею.

А також спогади:

- Доцика Івана Овсійовича, 1934 р.,м.Березне(архів Березнівського музею)
Бернацької Ольги Василівни, 1925 р., м.Березне(архів Березнівського музею)
Юхима Іоновича Шехета, 1925 р., м.Березне(архів Березнівського музею)
Шабатюка Сергія Михайловича, 1935 р.н., м.Березне(архів Березнівського музею)
Пастушка Марка Васильовича, 1918 р.н., м.Березне(архів Березнівського музею)